

A nyalka kurucz Szombathelyen

(képzettörténeti tanulmány)

Most, hogy 2013 novemberében megjelent a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában - az ún. közköltészeti anyagon belül - *A társadalmi élet költészete* kötet¹ (fontos alcíme: *Történelem és társadalom*), biztos szövegalapról látható át számos olyan probléma, amely korábban csak igen nehezen volt megközelíthető. A megközelítés nehézségét alapvetően az okozta, hogy – mivel a kurucokról lesz szó – a szatmári békétől napjainkig a Rákóczi-szabadságharc egészéről rendre különféle értelmezések alakultak ki, és ezek a maguk kuszaságában itt vannak jelenleg is. Az összes értelmezés az utólagosság állapotában fogant, és ezek a ma már egyenértékűként szemlélhető értelmezések a két évszázad alatt mintegy föl- és összetorlódtak, és keresztül-kasul átjárták egymást, valljuk be, átláthatatlanná téve az összképet. Mára világosan elválasztható egymástól a szabadságharc éve alatt keletkezett költészet (vagyis a kortársi anyag), a „posztkuruc” költészet, és mindezekről elválasztható mindaz, amit e két anyagegyüttesre a 19. és a 20. század rápakolt. E tanulmány főcíme szempontjából az a lényeges, hogy megvizsgálhatjuk a *nyalka kuruc* képzetét a kialakulásában (1728-tól az 1820-as évek végéig), valamint e képzet alakváltozásait az 1820-as évektől napjainkig. E tanulmány alcíme szempontjából pedig az emelendő ki, hogy *képzettörténeti* utazást teszünk, vagyis a tárgy nem valamely motívum, nem valamely tematika, nem egy toposz története, még csak valamely poétikai alakzat históriája sem, hanem egy képzet, a „nyalka kuruc” képzetének története. A képzettörténet a folklorisztikában a tárgytörténet kiegészítő ellentétpárja.

Ha most előzetesen ismertnek tételezzük föl a „kuruc” ember képzetét, fölmerül az a kérdés, hogy miért nyalka, és mióta nyalka? Azóta, amióta megszületett egy gúnyének, amelynek a kezdősorában is olvasható ez a szintagma, de minden versszak végén refrénként kétszer ismétlődik meg: *Nyalka kuruc, nyalka kuruc!* Legelső előfordulása a kronológia szempontjából fontos: az 1728-ból való Bathó Mihály-énekeskönyvben (STOLL, 189.) ugyan

---

¹ Régi Magyar Költők Tára XVIII. század XIV. Közköltészet 3. *A társadalmi élet költészete 3/A Történelem és társadalom*, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Universitas Kiadó – Editoprinceps Kiadó, Budapest, 2013. A továbbiakban a rövidítése: RMKT XVIII. század XIV. köt., 3/A.

csak a kezdősora maradt fenn (*Hol vagy te most, nyalka kuruc*), de ebből tudhatjuk, hogy az ének az 1720-as években már megképződött, ekkor már megvolt, korábbról viszont nem adatható. Ami az ének megképződésének a helyét illeti, hozzá kell tennünk, hogy mivel a kuruc mozgalom jelentős térre terjedt ki, a kurucokat sok helyütt lehetett utálni: a Bathó Mihály-énekeskönyv erdélyi kézirat, jelenleg Székelykeresztúron található. »Posztkuruc« költeményről van szó – a jelző az említett kritikai kiadás két sajtó alá rendezőjétől való, szerintem tömör és pontos -, vagyis a katonai események után keletkezett műről, amit abba a szellemi-politikai közegbe kell behelyeznünk, amely a szabadságharcot követően hosszú időre rendezkedett be. Természetes, hogy minden történelmi időszakról a kialakult képzetek élesen elválnak egymástól, aszerint, hogy kortársi és résztvevő nézőpontról van szó, vagy az utólagosság nézőpontjáról. Hogy igazi szakembert idézzek: a kuruc kort is „Fölemelni éppenséggel a rákövetkező század, úgymond Mária Terézia százada emelte föl, mondja bennem a hazafias labanc. – E. P.” Ez a lábjegyzet a következő kijelentéshez csatlakozik: „/.../ messzebből a komoly Rákóczi Ferenc készülődött, hogy vezesse a hazát egyik legszebb és legfölemelőbb* veresége felé /.../”.

Énekünk az ún. közköltészet része. E sokáig elfogadott és „bevett” terminusról annyit, hogy jól volt használható egy bizonyos 17. századi anyagra, vagyis arra az időszakra, amikor folklór szövegelemeink ugyan vannak, de a népdalok és a népballadák helyén kéziratot lejegyzésben ránk maradt »mindenki költészete« áll, vagy legalábbis a sokaknak a költészete. Mulatónóták, lakodalmos nóták, katonanóták, tavasz-énekek... Ami a 18. századot illeti, a korábbi repertoár igen jelentősen kibővül, így megjelennek a „posztkuruc” énekek is (olyan ismert énekek, mint a *Hejh! Rákóczi, Bercsényi!...*, vagy a *Bátya, ne higgy a németnek...*, vagy az *Őszi harmat után...*). Ez a közköltészeti – és nem csak köz-, hanem köztes – anyag a 19. században majd egyrészt folklorizálódni fog, másrészt a nyomtatáson keresztül dinamikus kapcsolatba lép a többé-kevésbé hivatalos »nemzeti« és »hazafias« költészettel. De ez már a történet jóval későbbi folytatása... Visszatérve a közköltészeti darabokra, ami a szövegeket illeti, kettős viselkedésük: egyrészt a folklór énekanyaghoz hasonlóan variálódhatnak és kontaminálódhatnak, valamilyen törzshöz újabb versszakok csatlakoznak, vagy éppen esnek ki a ’törzsszövegből’, másrészt viszont az egyszerű és ’magas irodalmi’ művekhez hasonlóan jellemzi őket valamilyen szövegállandóság, összekapcsolódva a forma állandóságával. Ezért nem lehet meglepő, hogy amikor a *Hol vagy te most, nyalka kuruc...* kezdetű ének 18. századi forrásait a kritikai kiadás alapján áttekintjük, változó terjedelmű és itt-ott jócskán változó szövegű énekekre lelünk. Ezek az énekek egymással nem úgy lépnek kapcsolatba, hogy létezett volna egy főszöveg, amelyhez képest regisztrálnunk kell a variánsokat. Egymással

többé-kevésbé egyenértékű lejegyzésekről beszélhetünk, amelyek a maguk egészében ún. „szövegcsaládot” alkotnak. Az már más kérdés, hogy a kritikai kiadás kitüntet egy vagy két szöveget e családból, a többit jegyzetben jellemzi, rögzítvén az adott ének viszonyát az egy vagy két kitüntetett énekszöveghez.

A számos és nem is jelentéktelen szövegváltozatnak esetünkben van egy sajátosan formai oka is, és ez a szerkezetben keresendő. Ugyanis nem valami feszes szerkesztésmód kapcsolja össze többnyire az egymást követő strófákat, hanem a versszakok elején megismétlődő *Hol vagy...?*, illetve *Hol van...?* kérdéssor. Szónoki kérdés ez, amelyre azért nem kell megszövegezni a választ, mert önként adódik rá. Mint Lukácsy Sándor káprázatos tágasságú és mélységű tanulmányából tudható, ez egy bibliai eredetű *formula*. Az *ubi sunt?* (Hol vannak?) Sevillai Izidor által fölerősített szövegpanel, amely egész Európában elterjedt, prózában ugyanúgy, mint versben, és a legkülönbébb műfajokban. Lukácsy Sándor e formula vagy panel legfontosabb, mert legelterjedtebb európai példái mellé kis magyar katalógust állított, a későközépkori kódexirodalomtól a 20. század második feléig. Az emberi mulandóság leírhatatlan erejét és minden emberi törekvés hívságát példákkal felmutató formulának természetesen alapvetően egyházi és egyházas működtetése volt, de az irodalomtörténész a magyar 18. és 19. századból kifejezetten világi, laikus példákat is idézhetett. E sorba állítható be a mi posztkuruc énekünk is a maga jellegzetes kezdősorával: *Hol vagy te most, nyalka kuruc?* Hogy e formula itt politikai színezetű gúnyénekekben, sőt kifejezetten kárörvendő énekekben jelenik meg, bár egyáltalán nem mondható általánosnak, de azért előfordul. Lukácsy Sándor két ilyen politikai célzatú példát idézett előadása és tanulmánya zárásában. Az első Vas Istvántól való (*Egy szerelem három éjszakája*, 1960):

/.../ És hol vannak a kivégzett szerelmek?
Hol vannak a vezérkari vitézek? /.../
Hol vannak a régi ügyészek,
Akik függetlenül védték az államot?

Másik példája talán még szebb. „1939. augusztus 17-én Raszkolnyikov, a művelt, irodalmár szovjet diplomata, földönfutóként, számkivetettségéből hosszú levelet írt Sztálinnak. Különös, egyedi *ubi sunt* formulát olvashatunk ebben a levélben. »Hol van a legjobb szovjet repülőgép-konstruktőr, Tupoljev? Sztálin, ön letartóztatta. Hol van Blüchner marsall? Hol van Jegorov

marsall?”²A mi énekünk váza tehát képes újabb és újabb, a formulával kezdődő versszakok felvételére, valamint a strófák helyének cseréjére a költemény egészén belül, vagy épp egy-egy strófa elhagyására.

A Jankovich-Erdélyi-kódex valamikor 1740 előtt keletkezett (STOLL, 200.). Nyomtatott kiadása megjelent a 19. század második felében, mert már korábban másolat készült róla. Az itt olvasható ének a nyalka kurucról 12 versszakot tartalmaz. Időben következő forrásunk 1755-ből való. A 14 versszakból álló, leghosszabb ismert szöveg a Szádeczky-Miscellaniában található (STOLL, 251.), a múlt század közepén jelent meg először nyomtatásban, a kéziratot jelenleg – némi lappangás után - a szegedi Egyetemi Könyvtár kéziratárában őrzik. A kritikai kiadás ezt tekinti a kettő közül az egyik »mintaszövegnek«. Tovább nem részletezem a 18. századi forrásokat; létezik forrás egy 1746-1797 között összeállított énekeskönyvben, a költemény első két sora megjelenik 1769-ben egy Egerben bemutatott drámában, ott van a *Magyar világi énekekben* (1789-1793). Ami közelebb visz minket Nyugat-Magyarországhoz, az három forrás. Egyrészt a Dunántúli verseskönyv 1802-ből (STOLL, 563.), másrészt a legelső nyomtatott előfordulás (1804 és 1807), harmadrészt pedig a Baky Rudolf-énekeskönyv. Mindhárom forrás a 18. századon belül késeinek mondható. De általános tapasztalat szerint viszonylag kései lejegyzések gyakran őrzik meg szövegek korai jegyeit is.

Az ének első nyomtatott jelentkezése Szirmay Antal *Hungaria in parabolis...* című könyvében található, a könyv első részének 74. §-ában. Érdemes teljes terjedelmében idézni:

„§. 74. Anno 1514. Cruceatae expeditionis Dux Georgius Székely, alias Dósa seditionem contra Nobilitaten concitauerat. Vnde successiue omnes seditiosi in Regno a *Cruceatis Kurucz* vocabantur. Post motus vltimos Rákóczianos fuit de iis cantilena:

»Hol vagy te most nyalka *Kurucz*?

»Ki olly vóltál, mint a' szép *Strucz*. &c

Labancz vero primum pedites, quasi *Lábas-Katona*, dein per Kuruczios Hungari Caesari adhaerentes ab explosione scloporum, quos dum exploderent, *Lobbancs!* siue *splodas!* ipsis inclamabantur, dicti sunt. Anno 1705. sub motibus Rákóczianis Polonus In Hungariam veniens, cum forte in vigiliis Kuruczorum impegisset, et num Kurucz, vel Labancz esset?

---

² Lukácsy Sándor: *Ubi sunt (Egy formula rövid életrajza)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989 (93. évf.), 3. szám, 240. p.

interrogatus, molliori pronuncinatione ipsi praeplacente: *a Labancz Muspanye!* respondisset, verberibus per Kuruczios exceptus est. Fauores ergo Hungarorum in posterum aucupari volens, cum ad alteram stationem Hungarorum iam Labanczonum pertigisset, *se Kuruczium esse*, adhuc a longe clamauit; sed hic quoque tanquam Regi suo fidelibus insultare ausus, foedum in modum vapulauit. In tertia demum statione: num Kurucziis, vel Labancziis adhaeret? cum ab ipso queretur; *anyi se nye pitajcse, jeno bijce!* iam neque interrogetis, sed verberetis! reposuit.”³

Azt mondtam, hogy ismertnek tételezzük fel a „kurucz” szó jelentését; de a 18. század végét legalább annyira foglalkoztatta a „kurucz” szó, mint az, hogy a „labanczon” keresztül is definiálja. A *Lábas-Katona* elterjedt etimológia volt, úgy tűnik, a *Lobbancs!* Szirmay Antal egyéni leleménye. *Etelka* című történelmi beszélyében [1791] Dugonics András is úgy érezte, hogy ki kell térni a két főnév jelentésére és etimológiájára, és ekként erősítette meg eddigi tudásunkat, majd fűzött hozzá egy újabb labanc-etimológiát: „A’ LOVANCZOK annyit tettek a’ Régieknél, mint *Lovas Katonák*, nem különben a *Lábas*

---

³ Szirmay Antal: *Hungaria in parabolis; sive, Commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*, Budae, Typis Regiae Vniuersitatis Pestanae, 1804, 37-38. p. Magyar fordítása: „74. §. Az 1514. évben *Székelgyörgy*, más néven *Dózsa György*, a keresztes hadjárat vezére, lázadást szított a nemesség ellen. Országunkban azóta a keresztesekről (*cruceati*) minden lázadót *kurucnak* hívnak. A Rákóczi-féle utolsó felkelés után keletkezett ez a nóta:

Hol vagy te most, nyalka kuruc,
Ki oly voltál, mint egy szép strucc? stb.

Labancnak eleinte a gyalogos, mintegy lábas katonát nevezték; később a kuruc magyarok hívták így a császárpártiakat az ágyú elsütéséről, mert erre az volt a vezényszó, hogy: *Lobbants!* 1705-ben, a Rákóczi-felkelés idején egy lengyel, aki Magyarországra jött, véletlenül egy kuruc őrség elé vetődött, s mikor azt kérdezték tőle, hogy kuruc-e vagy labanc, azt felelte, hogy »a *lyabanc, Muspanye*«, mert jobban tetszett neki a lágyabb kiejtésű szó. Erre a kurucok elverték. Most már a magyarok kedvében akarván járni, mikor egy másik, éspedig labanc őrség elé került, már messziről ezt kiáltotta: »*Kuruc vagytok!*« De itt is csúful elpáholták, mert azt hitték, királyhűségükért merészelte őket sértetgetni. Végül a harmadik őrségen, mikor megint azt kérdezték tőle, hogy kuruc- vagy labancpárti-e, ezt válaszolta: *Anyi se nye pitajcse, jeno bijce!* Azaz: »Ne is kérdezzetek, csak verjétek!«” Szirmay Antal: *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, fordította Vietórisz József, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2008, 113-114. p.

katonákat LABANCZOKNAK mondották. Magyar Seregeink, Árpád' idejében, csupa LOVANCZOKBÓL ÁLLOTTANAK. Gyűlöltek a' LABANCZOKAT.”⁴

Most érkezünk el a *nyalka kurucz* képzetének a forrásához, vagyis költeményünkhöz. Még pontosabban egy olyan változatához, amelyet Csörsz Rumen István és Küllös Imola kritikai kiadása a következőképpen jellemez: „**Baky Rudolf-ék.** (1813) STOLL 634. 12b-130. K/ezdő/s/or/: *Hol vagy mostan, nyalka kurucz?* 6 v/ers/sz/ak/, az 1. strófa csonka. Sorrendjük azonos a IX. változattal (az 1802-ből való *Dunántúli énekeskönyv* adta változatával – Sz. Cs.), de hiányzik annak utolsó szakasza. A gyűjteményt valószínűleg Kőszegen vagy a Nyugat-Dunántúlon írták össze.”⁵ Az egyébként jól érthető szöveg betűhív átírásban a következő:

1. Hol vagy mostan nyalka Kurucz

Ki olly szép voltal, mint ā szép rósa [!]

.....

talán ā vilagbul Ki futsz,

nyalka Kurucz

2. Hol Készitik nadrágodat,

más fél araszt dolmányodat,

hol prémezték a Kalpagot,

hol sinyorozták nadrágod

nyalka Kurucz, nyalka Kurucz –

3. Hol van mostan hoszú kardod,

menykö tsapta nagy pallástod,

Grétzi Bétsi nagy pistolod,

scofiumi Charabinod [!],

nyalka Kurucz, nyalka Kurucz!

4. Nem vigyázz most Sopron tájra,

ā Kőszegi nyajasságra,

Szombathelyi szép dámákra,

---

⁴ Dugonics András: *Etelka*, sajtó alá rendezte Penke Olga, Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 8., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002, 35. p.

⁵ RMKT XVIII. század XIV. köt., 3/A, 348. p.

ā Sümeghi tzifra tánczra,
nyalka Kurucz, rep[et]e

5. Szegényeket szittad verted,
Nemességet nem betsülted,
mindeneket dobtad verted,
testit lelkit meg mivelted
nyalka Kurucz, rep[et]e

6. Azért Isten meg büntetett,
szabadságot tőled el vett,
az idegen földre vetett,
majd tsak ā hazádbul Ki vert
nyalka Kurucz! rep[et]e

Ismerősek az említett nyugat-dunántúli helynevek, és ismerős a hangnem is: talán nem téved nagyot ama közhely, amely szerint a Nyugat-Dunántúl a kuruc korban labanc, az 1848-1849-es szabadságharc alatt óvatosan aulikus volt. De mi most vigyázó szemünket a 4. versszakra vessük, vagyis „Sopron tájra”, Kőszegre, Szombathelyre és Sümegre!, odahagyván a grétzi (grazi) és a bécsi nagy pisztolyt. A nyalka kuruc nyugat-dunántúli – bűnösnek mondott – időtöltéseit három helysége és a hozzájuk kötött három tevékenységre bontom. Ezt követően a szoros szövegolvasatba és – értelmezésbe immár 19. századi nyomtatott kiadásokat (szövegváltozatokat) és irodalomtörténészi, valamint történelmi regényírói értékeléseket fogok bevinni.

A Baky Rudolf-énekeskönyv. Az énekeskönyv községi keltezése

A sümegei cifra tánc: a tánc másik szövegforrásban „kevély”. Kétségtelen, hogy annak idején farsangkor sem a kurucoknak, sem a labancoknak nem esett jól küzdeni egymással, télen, különös tekintettel a rituális mulatságokra. 1872-ben Thaly Kálmán több változatban is közölte az *Adalékok...* második kötetében a mi költeményünket, igen tanulságos címmel és címalírásokkal: „»Kuruczokrúl való ének« (Labancz gúnydal.) – 1710. november – december. –, „Ő, mármint Thaly Kálmán, nem a keletkezés, nem a szerzettetés vagy a lejegyzés dátumát szokta volt rögzíteni, hanem azt a történelmi eseményt vagy időszakot, amelyhez a költemény köthető, úgyhogy ez az 1710-es koratéli dátum egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a költemény csak az 1720-as években képződhetett meg. Hangsúlyoznám Thaly Kálmán műfaji meghatározását: labanc gúnydal. Valóban, az ének valamennyi ismert változata a gúny, sőt a káröröm hangján szól. Vannak változatok, amelyek a labancokkal fenyegetik a kurucot („Szaladj, kuruc, gyün a lobanc, / Ládd, mely bűdös, lompost is hoz”), a Jankovich Miklós által lejegyzett záró strófa pedig kifejezett szitok:

Hol van bekasütő nyársad,

Kerékforma nagy kalapod?
Teliszarom, megrághatod,
Az torkoddal elnyelheted,
Nyalka kuruc!

Miután Thaly Kálmán énekünk több változatát is közölte (a fenti szitokstrófát is, lábjegyzetben), történeti jegyzetként a mi fentebbi versszakunkhoz hozzáfűzte: „Sümege tartá Eszterházy Antal tábornokarával és tisztjeivel az 1708-iki, Szombathelyen az 1709-iki farsang multságait.”⁶ Eszterházy Antal jelentős kuruc hadvezér volt. Summa summarum: a nyalka kuruc Sümege szeretett táncolni.

A köszegi nyájasság: itt már kicsit közelebb léphetünk a nyalka kuruc egykorú (sok-korú) szexuális beállítódásához. Tudniillik miközben 18. századi románaink és versesköteteink teli vannak »nyájas beszélgetésekkel«, a nyájasságnak egyszerre van köze az udvarias társalgáshoz és a nőre való ráugrást megelőző – férfi szempontból mégiscsak kötelezőnek érezhető – beszélgetéshez. Thaly Kálmán e sort más kéziratos változatokból is ismerte, s miután azt olvasta, hogy: *Köszögön hogy vásárlottál*, legott szaktudósi jegyzetet írt hozzá. „Köszeg, mint mondók, egy ideig szabadkereskedelmi emporium vala.” (A gör. eredetű lat. emporium a Burián-szótárban ’kereskedő-hely’-et jelent.) A legtöbb kéziratos változatban azonban – a *Köszegen hogy szaladoztál* és a *Köszegen hogy vásárlottál* mellett – a *nyájaskodtál* igealak olvasható. A nyájaskodás persze általában jelenti a társadalmilag elfogadható, illő beszédmodot. De azért 1867-ben Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára csak megjegyezte: a későközépkori kódexirodalmunk tanúságai mellett a nyájaskodik „Mai értelemben még különösen szerelmi vonzalomból hizelkedik, kedveskedik, enyeleg. *Szép nővel nyájaskodni.*”⁷ A szó egykori jelentéséről még a későbbi szótáraknál is pontosabban tájékoztat egy német dal magyar fordítása. Ennek „Legrégibb följegyzése 1810-ből való, de mivel ekkor már sok változata él, valószínű, hogy sokkal régebbi születés. Úgy nézem, a német vers sem tisztán népi eredetű; bár szerzőjét nem ismerjük, irodalmi alkotásnak gondolom.”⁸ A magyar fordítás így szól:

---

⁶ Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, Második kötet, Rákóczi kora (1703-1735), Ráth Mór kiadása, Pest, 1872, 300. p.

⁷ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Negyedik kötet, Pest, Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, 1867, 871. p.

⁸ Gálos Rezső: *A német érzelmes dalköltészet magyar emlékei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1940 (50. évf.), 1. szám, 46. p. Az ének magyar és a német nyelvű részlete ugyanitt a 46-47. oldalon.

Hát a' szerelem bűnnel jár?
Nyájaskodni nem szabad?
S' az egymással öszve jött pár
Vét, ha szót vált és vigad?

Eredetije pedig:

Ist denn Lieben ein Verbrechen?
Darf man denn nicht zärtlich sein?
Nicht von seinem Liebchen sprechen,
Und sich nicht der Liebe freun?

Summa summarum: a nyalka kuruc Kőszegen szeretett udvarolni.

A szombathelyi szép dámák: velük bizony nem könnyű a helyzet a kuruc korban sem. Kilétük felfedéséhez az sem elegendő, ha a dáma szót 'hölgy' jelentésben vesszük. Mert bizony kurvákról, szajhákról, ribancokról van szó. A *Hol vagy te már, nyalka kuruc...* kezdetű szövegcsalád, mint a közköltészeti darabok általában, különböző, egymástól eltérő lejegyzésekben maradt ránk. Nem csoda hát, hogy 19. századi tudós szövegkiadói is, amikor megjelentették, egymás után több változatát közölték. Thaly Kálmán szövegközlésében az ének három változata is teljesen egyértelművé teszi a szó által utalt valóságot. Ezekből egyelőre csak a vonatkozó versszak változatait idézem:

I.	Hol Kőszegen vándorlottál, Szombathelyen <i>kurválkodtál</i> , Hol Sümegen tánczot jártál: De nem hitted, hogy így járnál... Nyalka kurucz!	II.	Kőszögön hogy vásárlottál, Sümegen hogy te tánczoltál, Szombathelyen <i>szajhálkodtál</i> : Nem hitted akkor, hogy így járj!... Nyalka kuruc!

- III. Kőszegen hogy vásárlottál,
Szombathelyen *kurválkodtál*,
Sümegen mikor tánczoltál:
Nem vélted, hogy erre jutnál...

Nyalka kurucz! Nyalka kurucz!⁹

Értékes adat a Szombathelyről szóló, mert az időben korábbi sporadikus adatokon túl – emlékezzünk Balassi Bálintra, amint Bécsben egy barátjával együtt a Tiefengrab utcában rálelt egy lánytestvérpárra, bécsi Zsuzsannára és Annamáriára, akiket a kipróbálás után olyan jóknak találtak, hogy a költeményben a többi ifjú magyar nemes számára a költő megadta a nők személynevét és az utcát, ahol megtalálhatók! – a 18. századtól állnak nagyobb tömegben rendelkezésünkre információk a férfi-nő közötti alkalmi és üzletszerű kapcsolatokról. Társadalomtörténészek és néprajzkutatók megegyeznek abban, hogy „Városon szélesebb körben, falun szűkebb lehetőségek között és csak kis számban élhettek olyan személyek, akikhez biztos céllal nyugodtan járhattak a férfiak.”¹⁰ A 18. századra nézve megfogalmazható az a szabályszerűség, amely szerint egyenes arányosság áll fenn a városiasodás mértéke és az ott élő szajhák száma között. Énekünknek ezt a vonatkozását úgy is mondhatnánk ma, hogy a szép dámák jelentősen hozzájárultak Szombathely kuruc idegenforgalmának felpozíciójához 1704 és 1711 között (a költemény szerint a nyalka kuruc Nyugat-Magyarországon számára „idegen földön” járt).

Ha a *szajhalkodtál* és a *kurválkodtál* igék felől közelítjük meg a »szép dámákat«, nyilvánvaló, hogy gúnyos eufemizmussal van dolgunk. Ha már a 17. századi közköltészeti anyag kiadásának jegyzeteiben Stoll Béla gyakran élt a 20. században felgyűjtött folklór párhuzamokkal, én is előbb egy ilyenre hivatkozom, majd egy történelmi regény lábjegyzetére. Móricz Zsigmond 1903 és 1907 között szülőföldjén, Szatmárban gyűjtött népköltési anyagot. Ennek az anyagnak a kiadásában egyik énekünk, a 121/b. számú ének így kezdődik:

1. Amoda egy szőke kislány, két korsó a karján,
Utána egy magyar huszár sötétpej (szürke-) paripán
- Állj meg, állj meg, kedves babám (szőke kislány), adj egy ital vizet!
Míg a lovam vizet iszik (egyvet harap), addig megölellek.
2. Nem kell engem megölelni (ne öleljen, ne öleljen), *nem vagyok én dáma!**

---

⁹ Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, Második kötet: Rákóczi kora (1703-1735), Ráth Mór kiadása, Pest, 1872, 297., 300. és 306. p.

¹⁰ Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*, Gondolat, Budapest, 1981, 283-284. p.

Én vagyok a csongorádi bírónak a lánya.¹¹

A *-gal megjelölt és általam dőlt betűvel írott részhez a 295. oldalon a következő nyelvi jegyzet csatlakozik: „dáma = itt feslett erkölcsű nő, ringyó”. Ugyanaz a Móricz Zsigmond, aki ezt a dalt gyűjtötte, a dáma szinonímájáról, a hölgy szó jelentéséről írta, hogy már az 1600-as évek legelején megvolt a ’szerető’ jelentése, pontosabban ’olyan nő, aki házasságkötéssel létesít kapcsolatot’ jelentés. A *Tündérbkert* elején a fiatal, bővérű, asszony- és borszerető Báthory Gábor fejedelem ábrándozik magának török háremet, mert:

„- Az ember nem únhatja meg az oldalbordát... - szólt a fejedelem. – S nemcsak, de még a hölgyét is el nem csaphatja, mikor kedve szottyanyik...*”¹² És a lap alján a *-hoz a következő jegyzet járul: „Ezidőben hölgynek az Amasia-t, a maitresse-t nevezték.”

Nevezetessé költeményünket persze nem Thaly Kálmán szövegközlése tette, és nem is csupán az idézett versszak a maga változataival. Kézírtos formában népszerű volt az már a 18. században. És amikor – vélhetőleg II. József reformjainak ellenhatására – kialakult az a fél évszázadon át tartó, kezdetben nyelvi, majd nyelvpolitikai, később pedig kifejezetten politikai mozgalom, amelyet „a keleti Európa” francia szakértője, Henri Desprez „mouvement magyare”-nak (magyar mozgalomnak) vagy „magyarizmusnak” nevezett¹³ (párhuzamosan a „románizmussal”, az „illírizmussal”, a „csehizmussal” és a „pánszlávizmussal”), a mi posztkuruc énekünk is bekerült abba a tekintélyes anyagba, amely a magyar népköltészetet volt hivatott reprezentálni. Ez volt az a fél évszázad, vagyis a 19. század első fele, amely egyfelől „nemzetietlennek” látta és kiáltotta ki a megelőző évszázad magyar kultúráját, másfelől viszont felfedezte és kiadta azt a 18. századi kéziratos anyagot, amely addig a nyomtatott irodalom *alatt* helyezkedett el. Ezt a folyamatot élte meg a Baky Rudolf-énekeskönyv is, lejegyzésétől kezdve mai helyéig, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattáráig. Hogy elkészültét 1813-ra datálja a szakkutatás, az annak köszönhető, hogy a vegyes tollpróbák között az énekeskönyv végén a következő bejegyzés olvasható: »probatio

---

¹¹ Magyar Népköltési Gyűjtemény XVII. kötet, *Szatmári gyűjtés, gyűjtötte: Móricz Zsigmond*, szerkesztette Katona Imre, kiadja a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 1989, 1. kötet, 157. p.

¹² Móricz Zsigmond: *Tündérbkert. Történelmi regény a XVII. század elejéről*, Báthory Gábor erdélyi fejedelemsége, Bethlen Gábor ifjúkora [1922], az Athenaeum kiadása, Budapest, 1939, 15. p.

¹³ Henri Desprez: *La Hongrie et le mouvement magyare*, Revue des Deux Mondes, Tome vingtième, XVIIe année, Nouvelle série, Paris, 1847, 15 Décembre, 1068-1089. Magyar fordítását e tanulmány szerzőjétől ld. a 2000 2014. évi márciusi számában.

Calami et Attramenti facta per Rudolphum Baky. I:T:R:D:T:D:I: Jur. Cancellistam m/anu/p/rop/ria Die 28a Junii 1813 Ginsii facta«Vagyis a tinta- és tollpróba Baky Rudolftól való, saját kezűleg, 1813. június 28.-án, Ginsben készítve el. Az összeállítás vagy a lejegyzés *kőszegi eredete* jól összehangzik „a Sopron táj” földrajzi helyeivel, mint a nyalka kuruc tevékenységeinek színtereivel.

A kézirat kétségtelenül kőszegi eredetű, amit megerősít még egy bejegyzés 1828-ból: »Kőszeg d. 18 Jul. 1828. Turcsányi Lajos Professor.»¹⁴ 1828-ban az énekeskönyv ennek a bizonyos Turcsányi Lajos professzornak a tulajdonát képezte. Róla tudjuk, hogy 1840-ben a Kőszegi Olvasó-Egyesület tagja volt (a kört vagy kaszinó-egyletet ekkor kizárólag férfiak alkották).¹⁵ A kérdés csak az, hogy ki jegyezte be Turcsányi Lajos nevét, a helységnevet és az időpontot? Ő maga, vagy valaki más? és miért? Az év, a nap és a hónap bejegyzése azért érdekes, mert Turcsányi Lajos a Baky Rudolf-énekeskönyvet ekkor küldte tovább Rummy Károly Györgynek. Ugyan nem a legelső felhívást adta közzé Kultsár István 1817-ben és ismételte meg 1828-ban a *Hasznos Mulatságok*-ban, de az 1820-as évektől egyre erősebb érdeklődéssel kell számolnunk a magyar „népdalok” iránt, függetlenül attól, hogy a népdal fogalma merőben mást takart a 19. század első felében, mint a 20. századi néprajztudományban. Rummy Károly György (1780-1847) a 19. század első felében mind a régiségbúvárlatnak, mind a népköltészeti darabok gyűjtésének lelkes és kiemelkedő alakja

---

¹⁴ Baky Rudolfról eddig egyetlen, sovány adat áll rendelkezésemre. Rudolphus Baky 1811. 03. 14. assumtus 1816. 02. 17. resignat (Söptei Imre kőszegi levéltáros úrnak köszönöm ezt az adatot, valamint a Turcsányi-Album fotómásolatát; a Baky-adat: Franciscus Csergheő: *Historia tabulae judicarie districtualis Trans Danubianae ab instaurationis tempore seu 1724 usque annum 1824*, Sopron, 1824, 211. p.). Ám Turcsányi Lajos (1798. 05. 10. – 1854. 07. 10.), a kőszegi latintanár, később iskolaigazgató és lutheránus lelkész életéről és munkásságáról annál több információnk van, rengeteg. Életrajzát közvetlenül a halála után megjelent emlékkönyvben fiatal lelkésztársa, Scneller Vilmos írta meg (Wilhelm Schneller: *Ludwig Turcsányi's Lebensbeschreibung*, in: *Turcsányi-Album. Egy Turcsányi-alapítvány számára, Felejtethlen tanárunknak hálados tanítványai*, Druck von Karl Romwalter, Oedenburg [Sopron], 1854, 7-15. p. Köszönet a kötet fotómásolatáért Söptei Imre kőszegi levéltáros urnak.) Eddigélé Turcsányi Lajos három könyvéről tudok, mindhárom Kőszegen jelent meg. 1. *Vorschule der ungarischen Sprache. Ein Lese- und Uebungsbuch, woraus die Schüler sich gegenseitig prüfen...* Bearbeitet von Ludwig Turcsányi, professor, Güns, 1841. Az iskolai tankönyv még öt kiadást ért meg. 2. *Kurze Lebenschilderung Sr. Hochohrwürden des Herrn Joh. Ludwig Schneller...* von Ludwig Turcsányi, Güns, 1842. 3. *Rückerinnerung an dr. Martin Luther. Name, Monchtum, Pathmos, Sterbebett, Tod und Begräbniss: zum Andenken an die 300 jährige Gedächtnissfeier des Todestages Luthers...* von Ludwig Turcsányi, Güns, 1846.

¹⁵ Tóthárpád Ferenc: *A Kőszegi Kaszinó 170 éve. Adalékok a Kőszegi Kaszinó(k) történetéhez (1832-2003)*, Kőszeg, 2003, 98. p.

volt, de kultúraszervező tevékenysége is kiemelkedő. Ő volt az, aki 1815 és 1818 között három kötetben a *Monumenta Hungarica sermone nativo scripta, az-az a' Magyaroknak emlékezetes írásaik* című gyűjteményt, ezt a nemzetkarakterológia és a nemzettudat szempontjából oly jelentős korpuszt. De ő volt az is, aki kapcsolatban állt a magyar népdalok első angol fordítójával, John Bowringgal, aki szerzői (fordítói) kiadásban 1830-ban adta ki Londonban, 312 oldalas könyvben (!) a magyar »népdalok« első angol nyelvű válogatását.¹⁶ Hagyatékában Londonban ma is megtalálható az a három kéziratköteg, amelyet a fordításhoz Rummy Károly György küldött el számára, a népdalok magyar szövegével és német fordításával: az anyag máig megvan. Rummy Károly György és John Bowring kapcsolatáról és a Bowring-hagyaték tanulmányozásának szükségességéről friss és fontos tanulmány áll a rendelkezésünkre. Voigt Vilmos a minket jelenleg érdeklő tárgyban a következő megjegyzést tette 2012-ben: „Rummy maga ritkán és nem egyértelműen utal arra, kitől kapta a dalszövegeket. Egy érdekes kivétel a következő:

MTAK Irodalom 8r. 206/172/d. (Turcsányi Lajos küldeménye, Kőszeg 1828)

Első könyvecske az Magyar Énekeknek

(Erdélyi VI kötet LXXX V. ....)

A 76. lapon, a kézirat végén:

Probatio Calami et Attrimenti facta per Rudolphum Baky I:T:R:D:T:D:I: Jur.

Cancellistam mpropria Die 28^a Junij 1813 Ginsii facta” 1818

„Kőszeg d. 16. Jul. 1828.

Turcsányi Lajos Professor.”

[66 szöveg, szinte kivétel nélkül dal]”¹⁷

Nyilvánvaló tehát, hogy Rummy Károly György volt az, aki a Baky Rudolf-énekeskönyv utolsó lapjára följegyezte, hogy kitől, honnan és mikor kapta meg az énekeskönyvet.

A Kisfaludy-Társaság, nem legelőször, hiszen felhívást népdalgyűjtésre már 1817-ben és megismételve 1818-ban Révai Miklós és Rát Mátyás közzétett a *Hasznos Mulatságokban*, 1843. dec. 2.-án tartott ülésén szintén felhívást tett ugyanebben a tárgyban. A munkálatok szervezését, az anyag rendezését és kiadásának munkáját Erdélyi János vállalta el a Társaság

¹⁶ John Bowring: *Poetry of the Magyars, preceded by a Sketch of the language and literature of Hungary and Transylvania*, London, printed for the Author, 1830.

¹⁷ Voigt Vilmos: *Rummy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára*, in: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, szerkesztette Csörsz Rumen István, RECITI, Budapest, 2012, 239. p.

megbízásából, s ez a megbízás és ez a felhívás alapozta meg azt a gyűjtőmunkát, amely három kötetben *Népdalok és mondák* címmel jelent meg Pesten, 1846-ban, 1847-ben, majd 1848-ban. E vállalkozás harmadik kötetében látott először napvilágot a *Hol vagy te már, nyalka kuruc...* teljes (és egészen bizonyosan több forrásból kontaminált, vagyis Erdélyi János által egyesített) szövege. Hogy énekünk helyét kijelölhessük Erdélyi nagy vállalkozásának egészén belül, nem árt egy pillantást vetnünk az egyébként kötetenként változó szerkesztési és anyagcsoportosítási elvekre! Az első, az 1846-ban megjelent kötet adja a legfinomabb tagolást: 12 szövegosztályt és egy „Vegyesek” című záró egységet. Erdélyi János a költeményeket szövegosztályokba rendezte, az egyes szövegosztályok egy-egy *könyvet* alkottak. Ezek a következők: 1. Szerelmi dalok, 2. Lakodalmi, ünnepélyi versezetek, 3. Bordalok, 4. Haramja és pusztai dalok, 5. Gunydalok és rokon, 6. Komolyneműek és rokon, 7. Szent énekek, 8. Történeti, nemzeti dalok, 9. Katona és hadi dalok, 10. Romanczok és rokon, 11. Játékok és gyermekdalok, 12. Csangó dalok, és 13. Vegyesek.¹⁸ A második kötetben a klasszifikáció igen erősen leegyszerűsödik. Köszönhető ez talán az időközben beérkezett énekanyag jellegének is, de sokkal inkább az időközben Erdélyi Jánosban fölmerült fogalmi problémáknak és a megközelítésmód megváltozásának. E kötet végén egy terjedelmes tanulmány található tőle *Népdalköltészetünkről* címmel, amely a népdal fogalmának körvonalazhatatlanságával veszi kezdetét, majd tekintetet vet a *chanson populaire* és a *Volkslied* francia és német felfogására és gyakorlatára, hogy eljusson időben régi és időben új anyag egymás mellé helyezésének a nehézségeihez, és a kielégítő osztályozás vagy csoportosítás lehetetlenségéhez. És fel kívánom hívni a figyelmet egy új elemre: a magyar népdalok között megjelenik az „Iróktul” kategória. Az a *népies műdal*, amit Erdélyi Jánosnál a következő szerzők reprezentálnak (a szerzőnév csak a tartalomjegyzékből tudható, az egyes szöveggözlések névtelenek): Czuczor (13 darab), Csokonai (2 darab), Döbrentei (1 darab), Erdélyi (1 darab), Gaal (1 darab), (Pálóczi) Horváth Á. (2 darab), Kisfaludy (10 darab), Kriza (1 darab), Petőfi (1 darab, a *Hortobágyi csaplárosné*), Szakál (1 darab), Szentiványi (1 darab), Tompa (1 darab), Tóth L. (1 darab), Vitkovics (2 darab), végül Vörösmarty (1 darab). A népies műdal betörése a magyar népdalok reprezentatív kiadásába azt az időszakot jelöli meg, amikor megkezdődött népdal, közköltészet és műköltészet sokszoros összjátéka: ismeretes, hogy a 19. század első feléből való kéziratos (közköltészeti) énekeskönyvekben a sensu strictu népdalok és a különböző közköltészeti darabok között ott vannak Csokonai-énekek is, természetesen szerzőnév nélkül. Ahogy a népdal ihletése „magas” költészetté válhat, úgy

---

¹⁸ Erdélyi János: *Népdalok és mondák*, Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1846.

folklorizálódhat a népies műköltészet is. Nos, a *Magyar népdalok és mondák* második, 1847-ben megjelent kötete a következő tagolást adja: 1. Szerelmi dalok, 2. Bortalok, 3. Pusztai dalok, 4. Gunydalok és komolyneműek, 5. Történeti, nemzeti dalok, 6. Íróktul, és 7. Székely dalok.¹⁹ Ami minket a *Hol vagy te már, nyalka kuruc...* szempontjából a leginkább érdekel, az a harmadik kötet, 1848-ból (ennek előszava 1848. március 15.-én íródott). Itt is csak hét nagy szövegosztály szerepel, de nem teljesen ugyanazok, mint a megelőző kötetben. 1. Szerelmi dalok, 2. Bortalok, 3. Gunydalok, 4. Hadi és katonadalok, 5. Nemzeti dalok, 6. Romanczok és rokon, és 7. Vegyes dalok. Ami a mi költeményünk Erdélyi-féle értelmezése szempontból kiemelkedő fontosságú: maga a *Hol vagy te már, nyalka kuruc...* bízvást megférne a gúnydalok között, a 19. század második felében már így is fogják olvasni. Mivel az ének megszólítottja a kuruc katona, helye lehetne a hadi és katonadalok között.

De nem! E költeményt a *Nemzeti dalok* között találjuk, rövest e blokk legelején.²⁰ E szövegközlés 13 versszak terjedelmű éneket ad, ami valószínűleg *kontamináció* eredménye: Erdélyi János több szövegváltozatát is a kezében tartotta a dalnak. (Ennek teljes szövegét e tanulmány végén, Függelékben adom, hiszen a Baky Rudolf-énekeskönyv változatát ismerjük, a Szádeczky-Miscellania tartalmazta másik változat pedig főszövegben megtalálható a Csörsz Rumen István és Küllös Imola által készített kritikai kiadásban.²¹) A *Népdalok és mondák* szerkesztője minden kötet előszavában tételszám alatt név szerint feltüntette mindazokat, akik anyagot küldtek be neki: többnyire a helyet is, ahonnan a küldemény érkezett, és olykor a beküldött darabok számát vagy jellegét is röviden közli. A harmadik, vagyis az 1848-ban megjelent kötetben az Előszó VI. oldalán: „172. Rummy Ágoston beküldé néhai édes atyja, Rummy Károly György becses gyűjteményét.” Így került tehát a Baky Rudolf-énekeskönyv Erdélyi Jánoshoz, majd tőle a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába, ahol ma is megtalálható. A Baky-énekeskönyv anyagának egy részét Gálos Rezső 1940-ben már közölte: ezek fordítások németből, négy költemény, pontos forrásmegjelöléssel. Csak ő a Baky Rudolf énekeskönyvet még Rummy-gyűjteményként emlegette. Amikor a tanulmány bevezetőjében arról írt, hogy a német „érzelmes” dalok „Terjedtek német határvidékeinken át (Rummy Kőszegről hoz énekeket), hozták német főiskolákat járó diákjaink, terjedtek részben talán (ezt még nem kutatták) német színdarabokból, és terjedtek a zárdákból német műveltséggel hazakerült nemesi és polgári

¹⁹ Erdélyi János: *Népdalok és mondák*, Második kötet, Pesten, Magyar Mihálynál (Ivanics-örökösök könyvkereskedésében), 1847.

²⁰ Erdélyi János: *Népdalok és mondák*, Harmadik kötet, Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1848, 136-138. p.

²¹ RMKT XVIII. század XIV. köt., 3/A, id. kiad., 37-39. p.

kisasszony-leányok útján”, akkor első zárójeles megjegyzéséről csak a későbbi lábjegyzetekből tudható, hogy ez nem más, mint a hagyatékából 1847-ben vagy 1848 elején a Kisfaludy Társaságnak (Erdélyi Jánosnak) elküldött Baky Rudolf-énekeskönyv. És az egyik fordítás alatt az énekeskönyvben figyelemre méltó bejegyzés áll. Az éneket Schubart Keresztély Frigyes szerezte 1781-ben (német incipitje: *Mit jammerwollen Blicke...*), a 11 versszakból álló magyar fordítás kezdősora: *Szomorkodó tekintettel...* „A magyar fordítónak a nevét is ösmerjük: a költemény végén aláírászerűen olvasható: »Németbül fordította Baky Elek.« Maga a dalosfüzet 1813-ig Baky Rudolfé volt (a fordítás tehát ennél korábbi), Rummy 1828-ban Turcsányi Lajos kőszegi tanártól kapta.”²²

Az énekeskönyv útja világos: Kőszegen állította össze 1813-ban Baky Rudolf, vagy legalábbis ekkor a tulajdonában volt; később, ugyancsak Kőszegen, átkerült Turcsányi Lajos professzor tulajdonába, aki 1828 nyarán elküldte Bécsbe Rummy Károly Györgynek. Rummy Károly György Esztergomban halt meg 1847. ápr. 5.-én. Ezt követően küldte el a hagyatékából az énekeskönyvet a fia Erdélyi Jánosnak, aki egyéb forrásokkal ötvözve közölte az éneket. Bár láttuk, hogy 1804-ben Szirmay Antal a *Hungaria in parabolis* I. 74. §-ában elegendőnek gondolta az első két sor közlését, hiszen az éneket »mindenki« ismeri (amit a már utalt, időben korábbi kéziratok csak megerősítenek), a *Hol vagy te már, nyalka kuruc...* kezdetű művet már-már kötelező olvasmánnyá Erdélyi János közlése tette. A költemény értelmezői közege is gyökeresen megváltozott: 1848 után az énekkel már szakkutatók (történészek, nyelvtörténészek) és regényírók foglalkoztak, miután a kuruc kor a maga dokumentumaival és a róla kialakított álmokkal együtt mintegy rányílt a magyar történelmi regény modern időszakára.

Erre az időszakra, tehát a 19. század második felére igen jellemző mindaz, ahogyan a mi énekünk megjelent. Erdélyi János szövegkiadásával szemben az *Adalékok...* 2. kötetében Thaly Kálmán a *Hol vagy te már, nyalka kuruc...*-ot három változatában jelenítette meg, azt mondhatni, filológusi gondossággal megjelölve a forrásait is. Az 1. sz. változat forrása a következő: „E változatok közül legrégibb följegyzésű az, melyet a már többször említett J a n k o v i c h – E r d é l y i-féle múlt századi codexből imént közlék.” A 2. változaté: „Nemzeti muzeumi kéziratár, Hung. in quarto, nro 175. Maga J a n k o v i c h M i k l ó s írta le valami régibbről, a múlt század végén, mikor még, mint ifjú, a gyűjtött énekeket sajátkezüleg irogatá össze.” Végül a 3. sz. változat forrása Erdélyi János 1848-as szövegközlése.

---

²² Gálos Rezső: *A német érzelmes dalköltészet magyar emlékei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1940, (50. évf.), 1. szám, 37. és 44. p.

Mindebben a források egyesítését látom lényegesnek Erdélyinél, és különválogatását, a filológusi és a szaktörténeti megközelítést Thalynál. Később az egyes szaktudományokon belül a költemény további útja már egyszerűnek mondható. Nagy nemzedéki összefoglalójában Beöthy Zsolt beidézte énekünk egy strófáját,²³ 1906-ban pedig Sebestyén Gyula közölte „Egy XVIII.századi irott gyűjteményből”.²⁴ Egy 13 versszakból álló, kolofonstrófás változatot közölt Loósz István 1904-ben, tárgytörténeti jegyzetekkel és egy Fejtegetéssel, amely a keletkezés történeti hátterét és az ének keletkezését illetően Thaly Kálmánt követte. Itt a cím és a datálás a következő: „*Kurucokrúl való ének – 1710. november-december* –,”.²⁵ 1936-ban Varga Imre a Thaly által közölteken túl még három kiadatlan változatról tudósított.²⁶

Ha már a *nyalka* jelző jelentéséhez kívánunk közeledni, nem árt belelapozni 19. századi nyelvi és nyelvtörténeti szótárakba. Már csak azért sem, mert e szótárak nem csak köznyelvi szófordulatokat tüntettek fel egy-egy szócikk végén, hanem irodalmi idézeteket is. Ha például Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárából összegyűjtenők a verses idézeteket, létrehozható volna a Világos utáni idők Lehetséges Magyar Költészeti Florilégiuma, pontosan rávilágítva arra, hogy ekkor meddig terjedt ki a *magyar* és a *nemzeti költészet*, és hol húzódtak a határai. Énekünk egy-egy részletét megtaláljuk Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond nyelvtörténeti szótárában, a *kuruc*, a *kurválkodik* és a *nyalóka*, *nyalka* címszavak alatt. Az először a szótár szerint 1673-ból adatolható »kuruc« szó egyik példája a mi jelzős szerkezetünk, hivatkozása Thaly Kálmán szöveggözlésére utal: „Hol van hosszú karabinyod, nyalka kurucz? (Thaly, Adal. II. 301.).” A »kurválkodik« ige mindhárom példája megérdemli a figyelmet: „Széllyel kurválkodni: preambulare cubilia PPBI. Az adományért kurválkodo anya tanittya az leánytis, hogy olyan legyen (Prág: Ser. 360). Hol Kúszegen vásárlottál, Szombathelyen kurválkodtál, hol Sümegen tánczot jártál (Thaly: Adal. II. 297).” Végül a *nyalka* jelző igen érdekes, mert a *nyalóka* párjaként lelünk rá a szótárban: „*Nyalóka, nyalka: /.../ Hol köttetsz most czafrangokat nyalka kurucz (Thaly: Adal. II. 297). Németet lát, ugy*

---

²³ Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története*, Első kötet, Athenaeum, 1896, 159. p.

²⁴ Sebestyén Gyula: *Dunántúli gyűjtés*, Magyar Népköltészeti Gyűjtemény, Új folyam, VIII. kötet, Athenaeum, Budapest, 1906, 291-292. p.

²⁵ Loósz István: *Szemelvények a kurucvilág költészetéből*, Franklin-Társulat, Budapest, 1904, 149-152. p.

²⁶ Varga Imre: *A kuruc költészet hitelessége (Második közlemény)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1936, (46. évf.), 2. szám, 184. p.

megszalad, a berekre szintúgy árad nyalka kurucz (308).²⁷ A *nyalókát* megelőzően a *nyalogó* és a *nyaloga* már megjelent 1865-ben a Czuczor-Fogarasi-szótárban: „NYALKA, (nyal-og-a) mn. tt. *nyalkát*. Az önállólag nem divatozó *nyalog* ige részesülőjének átalakult módosulata *nyalogó*, *nyaloga*, *nyalga*, *nyalka*, mint *bugyogó butyka*, *fecsegő fecske*, *locsogó locska* stb. 1) Molnár A. szerint am. torkoskodó, tányérnyaló, ki mindenütt nyalakodik. Jelenleg ezen értelemben nem divatos. 2) Mai szokott ért. ki a nép nyelve szerint magát kinyalta, kicsinosította, szépen kimosdott, kifésülködött, felöltözködött, egyszersmind rátartós, hetyke, büszke. *Nyalka legény. Úgy szép a katona, ha nyalka.*”²⁸

Ki vagy mi volt, illetve lehetett *nyalka* a 18. és a 19. században? Ha néprajzi párhuzamokhoz fordulunk, meglepően gazdag anyagot találunk. Első, délvidéki példámban (Tisza-Szent-Miklós) a népdal szövege a jelzöt fogalomképzővel látja el, ezért oly figyelemre méltó a példa:

Három cséves kukoricza,
Az én babám jaj de nyalka!
Nyalkasággal van tele,
A mönynyi csak fér bele.²⁹

Ennél azonban sokkal nevezetesebb az a *Sikolt, rikolt a sarkantyú...* kezdetű ének, amely megtalálható a *Népdalok és mondák* 2. kötetének 136. oldalán is; a 19. század második felében bekerült történelmi regénybe, sokszorosan, a 20. század elején egyik változatát Mórícz Zsigmond is »fölkincselte« (ez Greguss Ágost szép szava a népdalgyűjtésre 1866-ból). Erdélyi János közlése:

Sikolt, rikolt a sarkantyú,
Csókot kér a *nyalka fattyú*.
Adjon neki ifjú asszony,

---

²⁷ Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig*, Második kötet J – S, kiadja Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, Budapest, 1891, 473., 474. és 1010. hasáb.

²⁸ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Negyedik kötet, Pest, Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, 1865, 883. p.

²⁹ Kálmány Lajos: *Szeged népe*. II. kötet, *Temesköz népköltése*, Aradon, nyomtatta Réthy Lipót és fia, 1882, 36. p.

Ne kívánja olyan nagyon.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a 19. század két utolsó évtizedében ez az ének Jókai Mór több regényében előjön. Olvasható a *Három királyok csillaga*, az *Egetvivő asszonyisziv*, a *Rákóczy fia* című regényekben, de ami a *Hol vagy te már, nyalka kuruc...* szempontjából a leglényegesebb, Deliancsa énekli ezt Ocskay Lászlónak. És oka van annak is, hogy itt a szép cigánylány nem *nyalka*, még csak nem is barna, hanem szőke fattyúról énekel, miközben Ocskay táncol rá. Ocskay László – mint később olvashatjuk – Jókai szerint ugyanis hullámos hajú szőke férfi volt.

A »nyalka« jelzővel nem csak a »fattyú« főnév fonódott szorosan össze, de a »verbunk« is. A »Szent Dávidné Soltári« 1791-ből való gyűjteménye óta lehet ismerős, hogy „Kecskemét is kiállítja nyalka verbunkját” (ennek aulikus változata a „Ferenc Jóska kiállítja nyalka verbunkját”). A »nyalka kuruc« képzetnek természetesen létezik egy szintén igen népszerű és elterjedett *nyalka huszár* leágazása is, de ezt most nem részletezem. Szatmári gyűjtése során Móricz Zsigmond találkozott „nyalka béres”-sel.³⁰ Hanem: eddigelé úgy gondoltam, hogy a jelző, a nyalka kizárólag férfira vagy férfiak csoportjára vonatkozik, de tévedtem. A Czuczor-Fogarasi-szótár „nyalka” címszavának végén kétsoros verses idézet olvasható egy »népdalból«, vagyis egy XVIII. századi közköltészeti énekből: *Nyalka leány, apácza; rongyos nadrág, nádpálcsa*. Ezek után nem lepett meg ez a mindössze két soros dal: „A hodosi bíró lyánya / Nyalka, büszke, mint a páva...”.³¹ De másodszor sem akartam hinni a szememnek, amikor azt olvastam, hogy „Nyalka kislány tanított a csókra”. Ám a jelző talán itt csak annyit jelent, hogy vagy takaros, vagy büszke, vagy mindkettő a lány.

Az eddigi példákból is érezhető, hogy *nyalka* szavunknak erős szemantikai ambivalenciája van. Jelentése mélyen kettéhasad: vonatkozik egyrészt az emberi külsőre, másrészt vonatkozik az emberi belsőre. A tavaly megjelent közköltészeti kritikai kiadás a jelentést ezért így adja meg a szómagyarázatoknál: „*nyalka* – 1. fess, csinos; 2. hazug, szavahihetetlen”.³² Ez a szemantikai kettéhasadtság kezdeti alakban már benne van a mi posztkuruc gúnyénekünkben, amely hosszan festi a nyalka kuruc öltözetét, fegyverzetét,

---

³⁰ „szép az ökrör, ha befogják sorjába, / *Nyalka béres* felül a saraglyába, / *Nyalka béres*, hová hajtod az ökröt? / Kiskertembe rozmaringhoz nem kötöd!” Magyar Népköltési Gyűjtemény XVII. kötet, *Szatmári gyűjtés*. Gyűjtötte: Móricz Zsigmond, szerkesztette Katona Imre, 1. kötet, kiadja a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi kutatóintézete, Budapest, 1991, 94. p.

³¹ Magyar Népköltési Gyűjtemény XVII. kötet, *Szatmári gyűjtés*, id. kiad., 1. köt., 233. p.

³² RMKT XVIII. század XIV. kötet, 3/A., id. kiad., 640. p.

vagyis a külsejét. Hová lett a »szép struc« - most a Baky Rudolf-énekeskönyv megszövegezését használom föl - »hoszú kardja«, »nagy pallástja«, »scofiumi charabinja«, grazi és bécsi »pistola«, a »sinyoros nadrág«, a »fél araszt dolmány«, a prémes »kalpag«? De énekünk tartalmazza mindazokat a bűnöket is, amelyeket a nyalka kuruc elkövetett, és amelyek miatt kiérdemlette Isten büntetését: „Szegényeket szittad verted, / Nemességet nem betsülted, / mindeneket dobtad verted, / testit lelkit meg mivelted / nyalka Kurucz, rep(et)e”.

Ez a jelentéshasadás bomlik ki a 19. század második felében, egyfelől a történetírásban, másfelől a történelmi regényben. Mert a *nyalka kuruc* eredendően ambivalens képzelet megtalálta azt a történelmi személyiséget, akiben mintegy konkréttá válhatott és megtestesülhetett: az áruló (Esterházy Péternél *háruló*) Ocskay Lászlóban. Thaly Kálmán – máig nagy hatású – Ocskay-monográfiája először 1880-ban jelent meg. A *nyalkaság* kétértelműsége, belső ellentmondásossága már a „történelmi tanulmány” (ez a szerzői műfajmegnevezés) első fejezetében nyilvánvaló. Ocskay László „általános jellemzése” így szól: „Kemény vitéz, gyors és ügyes csapatvezér, - jellemtelen kalandor. /.../ Az örökös-tartományok történetkönyveibe vérrel és lánggal írta bé nevét; hazájáéba dicsőséggel és – gyalázattal. Hős volt, tagadhatatlanul; de jellemtelen ember és a legocsmányabb, többszörös áruló. Vitézi kardját nem egyszer gyilkosmódra kiontott vérrel mocskolá be; jellemszilárdságról, erkölcsről, becsületről fogalma sem vala. – Nagy szószátyár, híres dicsekedő, hamisan esküvő, hitszegő, mások felett mód nélkül hatalmaskodó; megrögzött iszákos, korhely, parázna és garázda, szegényembereket nyomorító.”³³ Az Ocskay-monográfia második kiadásának rövid előszavában Thaly Kálmán jogos büszkeséggel jegyezhetette meg 1880-ban megjelent munkája hatásáról, olvasottságáról és népszerűségéről, hogy „Leghíresebb belletristáink történelmi regényt és színművet írtak belőle, (JÓKAI MÓR: «Szeretve mind a vérpadig»; HERCZEG FERENC: «Ocskay brigadéros»).”

Amikor az 1882-ben megjelent *Szeretve mind a vérpadig* című történelmi regényének elején Jókai Mór bemutatta hősét, Ocskay Lászlót, a fejezetnek ezt a címet adta: «*Nyalka kuruc*». Így, idézőjelben áll a fejezetcím, vagyis vizsgált képzetünk nyelvi összefoglalója a regényben. Jókai Mórnak minden oka-joga megvolt az utaló funkciót kifejező idézőjel használatára: ő már átlátta, hogy itt egy széles körben ismert képzet megrögzült nyelvi formulájáról van szó (amelynek kezdőpontja a *Hol vagy te már, nyalka kuruc...* kezdetű gúnyének), a képzetet hordozó ének szövegtörténetéről és elhelyezkedéséről az Erdélyi-

³³ Thaly Kálmán: *Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok (1703-1710)*, Történelmi tanulmány, Második, bővített és illusztrált kiadás, Budapest, Franklin-Társulat, 1905, Első kötet, 18. p.

anyagban (számos regényében számtalan alkalommal aknáztta ki és szerepeltette verses betétként Erdélyi János háromkötetes gyűjteményét), és világosan látta a képzet belső ambivalenciáját. Emlékezzünk arra, hogy énekünk modern kritikai kiadása a *nyalka* jelző jelentéséről ezt írta: „1. fess, csinos; 2. hazug, szavahihetetlen”. Olvassuk tehát a »*Nyalka kuruc*« című fejezetben Ocskay László külső leírását! „Maga a délceg lovag skarlátpiros dolmányt visel, arany sujtásokkal, zöld szattyán csizmáin arany a sarkantyú, vállán fehérmedve kacagány reng, ugyanaz a kalpagja is, elől magas, kócsagos forgó tűzve föléje; olyan délcegen ül azon a hánykódó paripán, mintha egymáshoz volnának növe. Hát még ez az arc, ez a tekintet! Csupa sugárzat az egész; fény, melynek kútforrása titok. A férfibüszkeség, a klasszikus szépséggel harmóniában. Csábító szemöldök, kacsintó tűszemek, mosolygó száj, nyájaskodó bajusz, kötekedő áll, kihívó orr, büszkélkedő barnapiros orcák, s hozzá az a veresbe játszó, aranyfényű gazdag hajzat, mely a kalpag alól hullámosan aláomlik, elől vastag tekercsbe fonva.”³⁴ Bizony, e rajzolatban Ocskay László „fess, csinos”; hogy „hazug, szavahihetetlen”, az a regényben a tetteiből és a szavaiból kiderül. Ez alapozza meg azt, hogy Ocskay László maga lehessen a *nyalka kuruc*, pontosabban a *nyalka kuruc posztkuruc* képzetének időben visszavetített megtestesítője. Thaly Kálmán monográfiája alapján Jókai Mór azért tehette meg Ocskay Lászlót a *nyalka kuruc* legfontosabb reprezentánsának, mert Thaly Kálmán szimplifikáló, fekete-fehérben gondolkodó alakformálásával szemben Jókai Mór – regényíróként persze – sokkal összetettebbnek látja (teremti meg) Ocskay alakját. Tehette ezt azért, mert nem szaktörténészként, hanem regényíróként közeledett tárgyahoz: elutasíthatta a 19. századi történészek oly gyakori szereptévesztését, akik összekeverték a szakkutató és a bíró szerepét, és összekeverték a tárgyilagos (szenvtelen) anyagbemutató történeti kötelességét az ítélethozatal juridisztikus kötelességével. Thaly Kálmán magára nézve kötelezőnek érezte, hogy ő ítélkezzen a »nemzet«, a »nemzeti történelem« és a »magyar erkölcs« nevében és képviselőjében Ocskay László fölött. Monográfiája végén azt írta, hogy ezzel a szaktörténeti tanulmánnyal Ocskay „/.../ most ott áll a történelem ítélőszéke előtt, felmutatva olyannak, a minő *valóban volt*.” Thaly Kálmán és műve maga a történelem ítélőszéke. És a nemzet nevében kimondott *történeti* ítélet utólag csak megerősítheti az egykor hozott halálos ítéletet: „Nem lett volna az érsek-újvári kurucokban – a magyar vitézlő rendnek ezen igaz-gyöngyeiben – egy csepp hazafi-érzés és erkölcsi tudat, s nem élne igazság a történelemben, ha Ocskay a régóta és oly sokszorosan megérdemlett halálbüntetést elkerülte volna.” A monográfia záró mondata is a fekete és a fehér jegyében

---

³⁴ Jókai Mór: *Szeretve mind a vérpadig* [1882], Magyar Helikon, Budapest, 1971, 38-39. p.

fogant: „Szolgáljon munkánk hű korkép gyanánt, és szolgáljon a *dicsőség emlékoszlopául* a hősek, - de egyszersmind *pellengérjeül* is az árulónak s erkölcsi szörnyetegnek.”³⁵

A történetírás és a regényírás, a narráció vagy elbeszélés e két módja közötti azonosságok és különbségek tanulmányozása szempontjából roppant tanulságos Thaly Kálmán és Jókai Mór művének az 'összeolvasása', amire itt nem térhetek ki. Szempontunkból, elemzett képzetünk felől tekintve azonban azt ki szeretném emelni, hogy Jókai Mór a Thaly Kálmán által felrajzolt Ocskay László-képben meglátta a *nyalka kuruc képzetét*. Ez után már fenntarthatta és fenntartotta e képzet belső dinamizmusát, már-már »tragikái« belső ellentmondásosságát, nem engedve meg, hogy az eleven képzet a halott közhelyek közé hulljon alá.

Güns, 2013. december 24.

Függelék

Az első teljes nyomtatott szöveg

(A szöveg Erdélyi János: *Népdalok és mondák*, Harmadik kötet, Nyomatott Beimel Józsefnél, Pesten, 1848, 136-138. p.; a jegyzetek Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, Második kötet: Rákóczi kora (1703-1735), Pest, Ráth Mór kiadása, 1872, 304-306. p.)

Hol vagy te most, nyalka kurucz?
Ki olly voltál mint egy szép strucz?
Már hazádba soha nem jutsz,
Ez világbul is majd kifutsz.
Nyalka kurucz!
Nyalka kurucz!

Fájhat szived alsó földért,
Dunán tul szép országodért,*
Elhagyott szép asszonyokért,
Télben rendelt kvártélyodért.
Nyalka kuruc!
Nyalka kuruc!

Nem vigyázz most Soprontájra,
A kőszegi nyájasságra,
Szombathelyi szép dámákra,
A sümegi kevély tánczra.

Hol van hoszu [!] pántos kardod,
Majd tiz fontos a tarsolyod,
Menykö-ütött nagy pallosod?**
Nyalka kurucz!

---

³⁵ Thaly Kálmán: *Ocskay László*, id. kiad., 2. köt., 386. és 387. p.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Hol van cifra karabinod,
Gréczi, bécsi pár pisztolod,
Üsttel rakott pantallérod,
Czifrán varrott szép tarsolyod?

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Szegénységet szídtad, verted,
Nemzetséget*** sem böcsülted,
Senki személyét sem nézted,
Testét, lelkét megmivelted.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Te jó kurucz! akkor voltál,
Midőn czifrán adtát mondtál,
Nyelveddel sokakat szídtál,
Isten ellen káromkodtál.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Azért Isten megbüntetett,
Idegen országra vetett,
Szabadságot**** tőled elvett,
Téged messzi földre vetett.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Köszegen hogy vásárlottál,
Szombathelyen kurválkodtál,
Sümegeken mikor tánczoltál,
Nem véled hogy erre jutnál.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Czafrangokat most hol varratsz,
Párnát, dunyhát hol tapogatsz?
Melly vigan te lovat ugratsz,
Kedved szerént nem mulathatsz.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Szalad kurucz, gyün a labonc,
Lásd, melly бүдös lompost is hoz,
Megelőz bizony ha érhet,
Dragonya vége elérhet.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

Akkor mondod: állj meg pajtás!
Ki van előtted, jól meglásd.
Akkor nyeregben ha maradsz,
Kedved szerint nem mulathatsz.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!

De mióta elszaladtál,
Eszedbe jutott, mit loptál,

Szegény embertül elvontál,

Mindenébül kifosztottál.

Nyalka kurucz!

Nyalka kurucz!